

פרשת משפטים

על בגד העני וצעקתו

מלכוד העוני

לא סוד הוא שאחד הגורמים המרכזיים שמנציחים את מצבו של העני, הוא התנאים הכספיים של ההלוואות שהוא לוקח. מי שניגש ללוות כסף, הוא מי שאין לו אמצעים, והמלווה יכול בקלות רבה לנצל את חולשתו, וכך ההלוואה תניב עבורו את המקסימום, על חשבוננו של העני. לאור עובדה זו יש לקרוא את פסוקי פרשתנו, ולראות עד כמה הייתה התורה רגישה למצב ההלוואה, וניסתה להילחם בהנצחת העוני:

אם כסף תלווה את עמי את העני עמך לא תהיה לו כנשה לא תשימון עליו נשף. אם חבל תחבל שלמת רעה עד בא השמש תשיבנו לו. כי היא כסותו לבדה הוא שמלתו לערו במה ישקב והיה פי יצעק אלי ושמעתי כי חנון אני (כב, כד-כו).

פסוקים אלה עוסקים במתן הלוואה תמורת משכון. הלכות מרובות נלמדות מפסוקים אלו. הפסוק הראשון נפתח במילה "אם" שמשמעותה לכאורה היא תנאי, דהיינו ייתכן שכלל לא תלווה, אולם אם אתה מלווה אז לא תהיה לעני כנושה. אבל רבי ישמעאל במכילתא דרש את הפסוק אחרת ואמר כי בשלושה מקומות בתורה כתוב **אם** ומשמעותו היא חובה, ואחד מהם הוא פסוקנו¹. לפיכך יש לקרוא את המילה אם במשמעות של כאשר. הווי אומר **כשיש לך אפשרות אתה חייב להלוות ולעזור** לעני וכאשר אתה מלווה: "לא תהיה לו כנושה".

מהביטוי בפסוק "את עמי את העני עמך" למדו הדרשנים מדרשים שמעודדים לדרך ארץ, מוסר ומידות טובות, וגם מספר הלכות מעשיות. כסיכום לדבריהם פירש עמוס חכם² בפירוש דעת מקרא: "בעיני הבריות העני בזוי, אבל אצל הקב"ה הוא חשוב והוא נכבד והוא מקרבו ומחבבו ומכנהו עמי".

אומר הכלי יקר כי מקבל ההלוואה נקרא כאן גם בכינוי "עמי" וגם בכינוי העני עמך, זאת כדי שנלמד מכאן שני דברים: האחד, שהעני נחשב עבדו של מלך מלכי המלכים, וכל מי שמסייע לעבד המלך יכול להיות סמוך ובטוח שהמלך יפרע חוב זה למלווה. כביכול המלך מחויב לזון את עבדיו והנותן להם כאילו נתן למלך עצמו. הלימוד השני הוא שמתן ההלוואה גורם טובה למלווה יותר מאשר ללווה, ובלשונו של הכלי יקר:

שיותר העני עושה עימך ממה שאתה עושה עמו ואם כן אתה עושה עמו חיי שעה והוא עושה עימך חיי עולם. אתה נותן לו פרוטה והקב"ה משלם לך פי שנים כפלים... לכן נאמר כאן "את העני עימך", ויכלול לשון עמך לפי שהוא עמך על כן בא לידי עוני כדי לזכותך.

¹ מכילתא דרבי ישמעאל כ, כב א. שני המקומות הנוספים הם 1. "ואם תקריב מנחת בכורים (ויקרא ב) 2. ואם מזבח אבנים תעשה לי (שמות כ, כא).

² בפירוש דעת מקרא על ספר שמות לפסוקים אלה.

גם אורח חיים הקדוש רואה כאן הדרכה מוסרית ופסיכולוגית למלווה לבל האדם יהסס להלוות ואומר: וזה הוא אומרו "אם כסף תלווה את עמי", פירוש אם ראית שהיה לך כסף יתר על מה שאתה צריך לעצמך שאתה מלווה לעמי, תדע לך שאין זה חלק המגיעך אלא חלק אחרים שהוא "העני עימך", ובזה רמז כי צריך לפתוח לו משלו.³

נושה ונשך

בהמשך הפסוק נאמר: "לא תהיה לו כְּנֶשֶׁה לֹא תְשִׁימוּן עָלָיו נֶשֶׁךְ". בל נטעה לחשוב כי יש כאן חזרה במילים שונות על איסור לקיחת ריבית, ו"לא תהיה לו כְּנֶשֶׁה" מקביל וזהה במשמעו ל"לא תְשִׁימוּן עָלָיו נֶשֶׁךְ". שתי האמירות נדרשות להלכות שונות. המקובל בעולם - במערכת של מלווה ולווה - הוא היחס המתואר בפסוק בספר משלי: "עֲשִׂיר בְּרָשִׁים יִמְשֹׁל וְעֶבֶד לֹוֹה לְאִישׁ מְלוֹה" (משלי כב, ז). אבל תורת ישראל רוצה לוודא שהיחסים בין לווה למלווה לא יהיו כאלה, ולכן היא מצווה על המלווה "לא תהיה לו כְּנֶשֶׁה".

מה הוא נושה? לדעתי, ההבנה הטובה ביותר של המושג בהקשר להלוואה, נלמדת מדברי האישה מבני הנביאים לאלישע הנביא:

וְאִשָּׁה אַחַת מִנְשֵׁי בְנֵי הַנְּבִיאִים צָעָקָה אֶל אֱלִישָׁע לֵאמֹר עֲבָדְךָ אִישִׁי מֵת וְאֶתָּה יָדַעְתָּ כִּי עֲבָדְךָ הָיָה יָרָא אֶת ה' וְהִנֵּשֶׁה בָּא לְקַחַת אֶת שְׁנֵי יָלְדָי לֹו לְעֲבָדִים (מלכים ב, ד, א).

החוב הכספי שיש ללווה אצל המלווה והתלות הכלכלית שביניהם, מייצרים מצב שבו למלווה יש כוח בלתי מסווג על הלווה, עד כדי שעבודו המוחלט של האחרון. רק אם יתקיימו חוקים שיגבילו את כוחו של המלווה מחד גיסא ויחייבו אותו להלוות מאידך גיסא, המצב של הלוואה לא יביא להנצחת מצוקתו של העני. לכן, בניגוד גמור ליחס הנושה לאשה האלמנה מבני הנביאים, מצווה אותנו התורה כי אם הלווה העני לא מסוגל להחזיר את ההלוואה בזמן, אזי, כדברי האברבנאל: "לא תהיה לו כנושה להכלימו ולצערו על הפירעון, ולא תזמנהו לבית דין עליו לפרוע אותו דבר שהלווית לו. אך תמתין לו עד שירוויח". דברים מעין אלה מצאנו גם ברש"י: "לא תתבענו בחזקה. אם אתה יודע שאין לו, אל תהי דומה עליו כאלו הלויתו, אלא כאילו לא הלויתו, כלומר לא תכלימהו". ואף יותר מכך מפרש האבן עזרא: "ש[לא] ישא לך פנים בעבור טובתך", דהיינו אל למלווה לצפות לכך שהלווה יגלה כלפיו יחס מיוחד ומתרפס. למותר לומר כי התורה אוסרת לחלוטין מכירה של אדם לעבד בגלל חוסר יכולת לשלם חוב.⁴

האמירה: "לא תְשִׁימוּן עָלָיו נֶשֶׁךְ" נדרשת להלכות אחרות. הכתוב תְשִׁימוּן בלשון רבים בא ללמד כי כל מי שמעורב בדרך כלשהי בהלוואה הניתנת בריבית עובר על לאו מן התורה. הכוונה כאן לא רק למלווה, אלא גם לעדים, לערבים להלוואה ולסופר הכותב את שטר ההלוואה.⁵ ומדוע כל כך החמירה התורה בנשך? "מפני שהוא נושך, שמצער את חברו ואוכל את בשרו".⁶ כלומר, הריבית היא מנגנון שלא מאפשר לעני לצאת מעוניו משום שהוא מעמיק את חובו, אוכל את בשרו.

³ אור החיים על שמות כ"ב, כד, ב.

⁴ המקרה היחיד שבו מותר למכור יהודי לעבד הוא גנב שאינו יכול להחזיר את שגנב. (רמב"ם הלכות עבדים פרק ראשון הלכה א).

⁵ המקור לכך הוא בבלי בבא מציעא עה ע"ב.

⁶ משנה תורה לרמב"ם, הלכות מלווה ולווה, פרק רביעי הלכה א.

המשכון

בפסוק כה' התורה מסדירה את עניין המשכון: "אם חבל תחבל שלמת רעך עד בא השמש תשיכנו לו". באיזה מקרה מדובר? מאיר את עינינו רש"י המפרש בעקבות הבנת התלמוד,⁷ שמדובר כאן על הלוואה שניתנה לעני לפרק זמן קצוב. והיה אם במועד הפירעון שנקבע, לא יהיה ללווה יכולת להחזיר את חובו, ואז שליח של בית הדין אמור לקבל מהלווה משכון. זאת כדי שתהיה למלווה ערובה שהחוב יוחזר במועד מאוחר יותר. במקרה כזה ניתנת ללווה ארכת זמן של שלושים יום להחזיר את הכסף ובמשך הזמן הזה מותר למלווה להחזיק את המשכון אצלו, בכפוף למגבלות שאליהן מתייחסים פסוקים כה-כו בפרקנו. אם הלווה העני נתן כמשכון שלמה דהיינו בגד שהוא זקוק לו לשימוש יום יומי בשעות היום בלבד, אזי המלווה רשאי לקבל את המשכון בערב לאחר שקיעת השמש, ולהחזירו ללווה בבקר לשימוש ביום הבא. כך ינהג המלווה מידי יום ביומו עד לפירעון ההלוואה. ייתכן גם מצב הפוך, שהמשכון הוא בגד לילה שלו זקוק העני, ואז מותר להחזיק את המשכון בכל יום אבל לעת ערב חייב המלווה להחזיר את המשכון לעני למשך הלילה עד לבוקר הבא. לפי הבנת חז"ל השלמה המוזכרת כאן היא דוגמה בלבד, והדין נוהג בכל כלי שהלווה זקוק לו לשימוש ביום או בלילה.

בפסוק כו נאמר:

כִּי הִיא כְּסוּתוֹ לְבִדָּה הוּא שְׁמֵלְתוֹ לְעֵרוֹ בְּמָה יִשְׁכַּב וְהָיָה כִּי יִצְעַק אֵלַי וְשָׁמַעְתִּי כִּי חֲנוּן אָנִי.

חלקו הראשון של הפסוק ברור, זו היא ההנמקה לכך שהמלווה צריך להחזיר ללווה את המשכון בכל יום ויום, אף על פי שבכך יש לו טרחה רבה. חלקו השני של הפסוק דורש הסבר שהרי נראה היה כי החזקת המשכון עד לפירעון ההלוואה היא פעולה מותרת על פי דין. אומרת התורה כי במקרים רבים זו פעולה מותרת, אבל במקרה של עני שיש לו בגד חיוני יחיד בין ליום ובין ללילה, אתה המלווה חייב להחזיר לו את בגדו לזמן שהעני זקוק לו וכך לנהוג מידי יום. אומר הקב"ה: אם העני הזה יצעק אלי אני אשמע את צעקתו, והסיבה לכך שאשמע היא שמידתי היא "חנון". מפרש הבכור שור:

כי התורה מחנכת אותנו כאן להתנהג לפנים משורת הדין כפי שנוהג הא-ל עצמו שמידתו חנון. ואף על פי שבדין אתה בא עליו שלקחתו בשביל מעותיך, אני חנון ואיני רוצה שתרחיקנו יותר מדאי מאחר שאין לו ועשה לו לפנים משורת הדין מטעם כי חנון אני.

צעקת העני

על מה יצעק העני? יתכנו שתי אפשרויות להבנת הצעקה. האחת, העני צועק לפני אלוקים על כך שלא הוחזר משכונו, ואין לו מה ללבוש. במקרה כזה צעקתו תשמע: הא-ל רומז כי הוא יפרע מן המלווה שנהג שלא כהוגן. אפשרות שניה היא שהמלווה אכן נהג כשורה והשיב את המשכון; והעני באופן הדדי יצעק לקב"ה להתפלל בשבחו של המלווה ולבקש מהקב"ה לגמול למלווה על התייחסותו. והקב"ה יהיה גומל חסדים להולכים בדרכיו

⁷ בבלי בבא מציעא קיד ע"ב, והלכות נוספות המוזכרות להלן נידונות בדף קיג ע"א מהמשנה ואילך.

ויעשה חסד עם המלווה.⁸ לי נראית יותר האפשרות הראשונה לפיה העני צועק מתוך מצוקתו. ברוח זו מצאנו גם בדברי הספורנו:

ושמעתי כי חנון אני, אף על פי ש[העני] לא יוכל לצעוק עליך חמס שהרי הוא חייב לך, מכל מקום כשיצעק אלי על עניו הגורם לו להיות ערום בלי לבוש על ידך, אתן לו קצת ממה שהייתי חונן אותך יותר על סיפוקך כדי שתוכל לפרנס בו אחרים.

בפירושים אחרים מודגשת במיוחד אוזנו הכרויה של הקב"ה לזעקת כל הקוראים אליו, ונאים ויקרים הם דברי הכלי יקר:

יאמר שאם זה העשיר יהיה אוטם אזנו מזעקת דל, אל ידמה בנפשו שבעבור זה אבדה תקוותו של העני אלא כי אם יצעק אלי ושמעתי כי אם הוא אכזרי אני איני כמותו אלא ושמעתי כי חנון אני.

פירוש הסו"ר מדגיש את הקשבת הא-ל לכל קוראיו, בלא קשר לרמת הצדיקות שלהם: שלא תאמר לא אחבול שמלת הצדיק אבל שאינו של צדיק אחבול, על כן אמר כי חנון אני ושומע אפילו צעקת שאינו הגון כל מי שמתחנן אלי.

כללו של דבר, התורה ידעה הן את נפש האדם והן ואת נפתולי עולם המעשה בכל הקשור להיבט הכלכלי שלהם. לכן התורה מתווה דרך מאזנת, המאפשרת התחשבות בחלשים אך זאת במידה שלא תמנע מהחזקים להלוות. בפרשת כי תבוא נאמר:

את ה' האמרת היום להיות לך לא-להים וללכת בדרךיו ולשמר חקיו ומצותיו ומשפטיו ולשמע בקלו. וה' האמירך היום להיות לו לעם סגלה כאשר דבר לך ולשמר כל מצותיו. ולתתך עליון על כל הגוים אשר עשה לתהלה ולשם ולתפארת ולהיתך עם קדש לה' אלוהיך כאשר דבר (דברים כו, יז-יט)

מהי כוונת הכתוב "לתתך עליון"? ממה נגזרת העליונות של האומה הישראלית? יש לכך ודאי פירושים רבים, להבנתי מדובר בין השאר על ההתנהגות הסוציאלית המתחייבת משמירת מצוות התורה. התנהגות שהביאה לכך שכבר לפני למעלה משלושת אלפים שנה התורה מצווה על אבותינו נורמות מוסריות שקשובות לעני ומאפשרות לו לצאת ממעגל העוני שבו הוא נתון. אשרינו מה טוב חלקנו ומה יפה ירושתינו?

⁸ מצאנו במפרשים השונים את שתי הגישות: הכלי יקר והמלבי"ם, מפרשים את הצעקה כתלונה ופירוש דעת זקנים רואה אותה כשבח או תודה של העני למלווה, ויש מפרשים כמו החיזקוני שהביאו בפירושים את שתי האפשרויות.

⁹ גישת התורה בנוגע למותר ולאסור באשר למשכון, המכונה בלשון מקרא גם "עבוט", עומדת כעמוד של מצפן מוסרי בהשוואה למה שהיה מקובל עד לאחרונה בעולם. עבוט הוא חפץ הניתן כמשכון, המשמש כערובה להלוואה. העבוט הוא לרוב חפץ בעל ערך כשעון או תכשיט. בית העבוט הוא המקום לקבלת חפצים הניתנים כעבוט ולמכירתם כאשר ההלוואה לא הוחזרה. יש לציין שבתי עבוט פעלו במקומות רבים בעולם, למשל באנגליה של המאה ה-19 היו לא פחות מ-4400 מוסדות כאלו. רוב בתי העבוט גבו שעורי ריבית לא הוגנים, שפעמים והגיעו ל-200% לשנה. לפיכך המלווים איבדו בשל העבוט גם את המעט שעוד היה להם. *הערה זו נכתבה על סמך: Jennifer Tate Becker (2014) Round the Corner: Pawnbroking in the Victorian Novel Washington University in St. Louis